

4. Η διδασκαλία της Λογοτεχνίας με ηλεκτρονικούς υπολογιστές.

Σοφία Νικολαΐδου

*ΤΠΕ και Λογοτεχνία: νέα δεδομένα για τη συγγραφή, την πρόσληψη και τη διδασκαλία της λογοτεχνίας*¹²

Η επικράτηση των ηλεκτρονικών μέσων και το νέο νοητικό περιβάλλον που αυτά δημιουργούν επηρεάζουν όχι μόνο τη συγγραφή της έντυπης λογοτεχνίας, με τη χρήση του επεξεργαστή από τους συγγραφείς.¹³ Επηρεάζουν επίσης την πρόσληψη του λογοτεχνικού έργου, καθώς και την παραγωγή θεωρητικού λόγου που το αφορά.¹⁴

Ορισμένοι μεμψιμοιρούν ότι η εποχή της τυπογραφίας παραχωρεί τη θέση της στην ηλεκτρονική εποχή.¹⁵ Ο σύγχρονος αναγνώστης, εθισμένος homo zapiens, εξαρτημένος από τη διαρκή εναλλαγή καναλιών στην οθόνη της τηλεόρασης,¹⁶ προσλαμβάνει τη λογοτεχνία πολύ διαφορετικά, σε σύγκριση με τον αναγνώστη του 19^{ου} αιώνα.

Τα ψηφιακά κείμενα ευαγγελίζονται τη συναίρεση της ενδοκειμενικότητας (intratextuality) με την διακειμενικότητα (intertextuality),¹⁷ την ασυνέχεια, την κειμενική ρευστότητα, τη δομική ευελιξία. Τα υπερκείμενα¹⁸ και τα πολυτροπικά κείμενα προτείνουν ένα διαφορετικό, διαδραστικό και δυναμικό, επικοινωνιακό μοντέλο συγγρα-

¹² Βλ. Σ. Νικολαΐδου, *Λογοτεχνία και Νέες Τεχνολογίες. Από τη θεωρία στη διδακτική πράξη*, Αθήνα, Κέδρος, 2008, (υπό έκδοση), όπου συζητείται διεξοδικά το θέμα της αξιοποίησης των ΤΠΕ για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας στην Ελλάδα, την Αγγλία και τις ΗΠΑ, παρουσιάζονται και εξετάζονται λεπτομερώς σχετικά σενάρια διδασκαλίας.

¹³ U. Eco, «Ο Η/Υ λειτουργεί σαν τις φράσεις του Προυστ. Είναι πνευματώδης αλλά και αποχαυνώνει», *Γλώσσα Πολύτροπος*, 1, 1997, 25-32. F. Sagan, H. Bazin, P. Djian, «Σύγχρονοι Γάλλοι συγγραφείς: Πένα, υπολογιστής ή γραφομηχανή», *Γλώσσα Πολύτροπος*, 1, 1997, 33-36.

¹⁴ J.D. Bolter, *Οι μεταμορφώσεις της γραφής. Υπολογιστές, υπερκείμενο και μεταμορφώσεις της τυπογραφίας*, Μεταίχμιο, 2006 (στο εξής: Bolter 2006), ιδίως στο κεφάλαιο «Η κριτική θεωρία σε έναν νέο χώρο γραφής», 223-257, επίσης G.P. Landow και P. Delany (επιμ.), *The Digital Word: Text-Based Computing in the Humanities*, Cambridge Massachusetts, MIT Press, 1993.

¹⁵ A. Kernan, *Ο θάνατος της λογοτεχνίας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2001. H. Bloom, *How to read and why*, Νέα Υόρκη, Scribner, 2000. S. Birkets, *The Gutenberg Elegies: The fate of reading in an Electronic Age*, Λονδίνο, Faber, 1995.

¹⁶ N. Postman, *Amusing ourselves to death*, Νέα Υόρκη, Viking Penguin, 1985

¹⁷ Τ. Δημητρούλια, «Λογοτεχνικές σπουδές και νέες τεχνολογίες. Η τυχαία συνάντηση μιας ραπτομηχανής και μιας ομπρέλας σε ένα χειρουργικό τραπέζι», *Κριτική*, 9, 2005, 30-47.

¹⁸ Για την κατασκευή του όρου και τη λειτουργία του υπερκειμένου, βλ. V. Bush, «As we may think», στο J.M.Nyce και P. Kahn (επιμ.), *From Memex to hypertext*, Βοστώνη, Academic Press, 1991, 85-100. T. Nelson, *Computer Lib / Dream Machines: New Freedoms Though Computer Screens-a Minority Report*, Σικάγο, Hugo's Book Service, 1974. T. Nelson, *Opening Hypertext: A Memoir*, στο M.C.Tuman (επιμ.), *Literacy online: The (Promise and Peril) of Reading and Writing with Computers*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1992.

φής και πρόσληψης της λογοτεχνίας. Παράλληλα, προτείνουν ένα διαφορετικό είδος αναγνωστικής προσέγγισης και θεωρητικού λόγου για τη λογοτεχνία.

Βέβαια, στοιχεία υπερκειμενικής δομής και μορφής μπορούμε να ανιχνεύσουμε και σε έντυπα έργα, κυρίως σε μοντερνιστές ή μεταμοντέρνους συγγραφείς, οι οποίοι αξιοποίησαν το στοιχείο του παιχνιδιού στα κείμενά τους.¹⁹

Όμως το λογοτεχνικό υπερκείμενο είναι έντονα διαδραστικό. Προϋποθέτει την ενεργητική συμμετοχή του αναγνώστη, για να διαβαστεί.²⁰ Εμβληματικό –και κλασικό πια– υπερλογοτεχνικό έργο θεωρείται το *Afternoon* του Michael Joyce.²¹ Το συγκεκριμένο έργο συνδυάζει τη μυθοπλαστική τέχνη, η οποία συνδέεται με την έντυπη λογοτεχνία, με τη διαδραστικότητα ενός περιπετειώδους παιχνιδιού: προϋποθέτει εξοικείωση με την ανάγνωση στην οθόνη του υπολογιστή και δεξιότητες πλοήγησης σε υπερκείμενο. Το *Afternoon* δεν αφηγείται μια συγκεκριμένη ιστορία. Αυτή είναι η θεμελιώδης διαφορά του από λογοτεχνικά κείμενα που έχουν γραφτεί για να τυπωθούν στο χαρτί. Ο αναγνώστης, πατώντας κουμπιά και απαντώντας σε ερωτήματα, διαμορφώνει την προσωπική του αναγνωστική διαδρομή. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι, στην περίπτωση του *Afternoon*, δεν υπάρχει καθόλου ιστορία. Υπάρχουν μόνο αναγνώσεις.²² Η σημασία κάθε επεισοδίου, ο τρόπος με τον οποίο αυτό

---

¹⁹ Βλ. για παράδειγμα, Χ.Α. Μπόρχες, *Απαντα πεζά*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια: Α.Κυριακίδης, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2005. Η. Cortasar, *To Κουτσό*, Αθήνα, Εξάντας, 1988. Μ. Pavic, *Dictionary of Khazars*, Νέα Υόρκη, Knopf, 1988. Τ. Pynchon, V, Λονδίνο, Jonathan Cape, 1963. Τ. Pynchon, *Gravity's Rainbow*, Νέα Υόρκη, Penguin, 1995. J. Joyce, *Οδυσσέας*, μετάφραση: Σ. Καψάσκης, Αθήνα, Κέδρος, 1990. L. Sterne, *The life and opinions of Tristram Shandy, gentleman*, I. Watt (επιμ.), Βοστόνη, Houghton Mifflin, 1965. Ειδικά ο Μπόρχες, σε ορισμένες σύγχρονες μελέτες, συνδέεται άμεσα με τη διαδικτυακή λογοτεχνία «όπου ο αναγνώστης μετέχει ενεργά». Βλ. P. Sassón-Henry, *Borges 2.0: From Text to Virtual Worlds*, Νέα Υόρκη, Peter Lang Publishing Group, 2007, όπου εξερευνάται η σχέση του συγγραφέα με το διαδίκτυο, το YouTube, τα ιστολόγια και τα συναφή. Βλ. επίσης C. Rollason, «Borges' "Library of Babel" and the Internet», *Indian Journal of World Literature and Culture*, Καλκούτα, Ινδία, Vol.1.1 (Ιανουάριος-Ιούνιος 2004), 117-120, www.themodernword.com/borges/borges_papers_rollason2.html (προσπελάστηκε: 15 Ιανουαρίου 2008). Βλ. επίσης την υπό έκδοση συλλογή δοκιμίων από τον Bucknell University Press, με τίτλο *Cy-Borges*, η έκδοση της οποίας αναμένεται μέσα στο 2008, σύμφωνα με τον N. Cohen, «Borges and the foreseeable future», *The New York Times*, 6 Ιανουαρίου 2008, www.nytimes.com/2008/01/06/books/06cohenintro.html (προσπελάστηκε: 15 Ιανουαρίου 2008)

²⁰ Σ. Νικολαΐδου και Τ. Γιακουμάτου *Διαδίκτυο και διδασκαλία*, Αθήνα, Κέδρος, 2001, επίσης Τ. Γιακουμάτου, «Η λογοτεχνία μεταναστεύει στο διαδίκτυο: ανοιχτά ερωτήματα και νέα δεδομένα», στο Α. Δημητρακοπούλου (επιμ.), *Πρακτικά 3ου Πανελληνίου συνεδρίου "Οι τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας στην εκπαίδευση"*, Ρόδος, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, τόμος Β', 2002, 180-189.

²¹ Μ. Joyce, *Afternoon* (λογισμικό), Watertown MA, Eastgate Press, 1987.

²² Bolter 2006.

εντάσσεται στη δυναμική δομή του έργου, εξαρτάται από το πού βρισκόταν ο αναγνώστης πριν και πού θα μεταβεί στη συνέχεια.²³

Το υπερκείμενο συχνά υιοθετεί δομικές αρχές και αφηγηματικές τεχνικές, τις οποίες συνδέουμε με την μοντερνιστική ή τη μεταμοντέρνα μυθοπλασία: εσωτερικό μονόλογο, μετατόπιση της αφηγηματικής γωνίας, παλίνδρομες κινήσεις στον αφηγηματικό χρόνο. Αν η αφήγηση των γεγονότων σε χρονολογική σειρά μοιάζει να αποτελεί το «φυσικό» τρόπο διήγησης, η φυσική αφηγηματική τάξη έχει υπονομευτεί ήδη από την ομηρική *Οδύσσεια*. Οι εγκιβωτισμοί, ανάδρομες και πρόδρομες αφηγήσεις που περιέχει το συγκεκριμένο έπος αναδιαμορφώνουν τη χρονολογική σειρά της αφήγησης, με τον τρόπο που θα συναντήσουμε πολύ αργότερα στα υπερκείμενά²⁴τσι λοιπόν, η υπερλογοτεχνία (hyperliterature) παρουσιάζει με εμφανή τρόπο στην οθόνη του υπολογιστή τεχνικές οργάνωσης και διασάλευσης της αφηγηματικής τάξης, οι οποίες είχαν ήδη αναπτυχθεί στην έντυπη λογοτεχνία. Παρά ταύτα, το ψηφιακό μέσο ορίζει τον τρόπο πρόσληψης: η υπερκειμενική μυθοπλασία προσλαμβάνεται ως de facto αναμόρφωση της έντυπης μυθοπλασίας. Το υπερκείμενο συχνά παρουσιάζεται από τη φύση του ως επαναστατικό. Οι συνεχείς παραβιάσεις της αφηγηματικής και χρονικής ακολουθίας, η δυναμική δομή και η ελαστικότητα στο χώρο κατανοούνται ως προσπάθειες υπονόμησης δομών και τρόπων, τους οποίους η έντυπη παραδοσιακή λογοτεχνία φαίνεται να επιδοκιμάζει.

Η υπερκειμενική δομή ευνοεί τη διακλαδωτή αφήγηση και την πολυεπίπεδη ανάπτυξη της εξιστόρησης. Το λογοτεχνικό υπερκείμενο καταργεί το βασικό χαρακτηριστικό της έντυπης λογοτεχνίας, τη μονοκρατορία του λόγου. Ενσωματώνει εικόνες, γραφικά, ήχο, κίνηση, βίντεο. Στη διαδικτυακή εκδοχή του, ο λογοκεντρικός χαρακτήρας της λογοτεχνίας υποχωρεί και δίνει τη θέση του στη συνομιλία των τεχνών.

Τα λογοτεχνικά υπερκείμενα σπανίως έχουν γραμμική μορφή και σπανίως ακολουθούν γραμμική αφήγηση. Συχνά αποτελούν προϊόντα συνεργασίας: δημιουργούνται από περισσότερους από έναν συγγραφείς. Επιτρέπουν την αμφίδρομη επικοινωνία και χαρακτηρίζονται από το στοιχείο της αλληλεπίδρασης. Η αναγνωστική δι-

---

²³ J.Y. Douglas, *The end of books –or books without end?: Reading interactive narratives*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 2000, 99-100.

²⁴ E. Bakker, „Homer, hypertext and the web of myth”, U. Schaefer (επιμ.), *Varieties and Consequences of Literacy and Orality: Papers in honor of Franz H. Bäuml at his 75th Birthday*, Tubingen, Narr, 1999.

αδρομή που θα ακολουθήσει ο διαδικτυακός αναγνώστης μια δεδομένη στιγμή είναι μοναδική. Καθώς η υπερκειμενική δομή είναι ρευστή, κάθε αναγνωστική διαδρομή δίνει μορφή σε διαφορετικές εκδοχές του υπερκειμένου.

Η υπερλογοτεχνία βρίσκεται σαφώς έξω από τον λογοτεχνικό κανόνα, ο οποίος αποτελεί το κύριο αντικείμενο της διδασκαλίας του μαθήματος στη σχολική τάξη. Παρά ταύτα, ορίζει μια δυναμική τάση της σύγχρονης λογοτεχνίας και εγκαινιάζει ένα νέο είδος ανάγνωσης, το οποίο δεν μπορεί να απουσιάζει από τις αναγνωστικές προσλαμβάνουσες των μαθητών.²⁵

Αλλά οι ΤΠΕ μπορούν να συμβάλλουν επίσης στην πολυστρωματική πρόσληψη και την ανάδειξη του παιγνιώδους χαρακτήρα της έντυπης λογοτεχνίας. Ο επεξεργαστής ευνοεί τον πειραματισμό με τις λέξεις και τη δομή των λογοτεχνικών κειμένων, αναδεικνύοντας στοιχεία της ποιητικής τους. Επίσης ευνοεί τις διορθώσεις και τις επάλληλες γραφές κατά τη δημιουργική γραφή. Αυτές καταδεικνύουν καλύτερα από καθετί άλλο στους μαθητές τη συγγραφική μηχανή, το δόλο και τα τεχνάσματά της. Η μεταγραφή ενός λογοτεχνικού κειμένου με τη βοήθεια των πολυμέσων αναδεικνύει τη συνομιλία τεχνών στο εσωτερικό του και τη συνεργασία των αισθήσεων για την πρόσληψή του.

Η τεχνολογία είναι, καταρχήν, εργαλείο. Έχει ήδη διαμορφώσει ένα νέο νοητικό περιβάλλον και τον τρόπο πρόσληψης της νέας πραγματικότητας που μας περιβάλλει. Η συγγραφή, η ανάγνωση και η μελέτη της λογοτεχνίας δε βρίσκονται έξω από όλα αυτά – το αντίθετο.

---

²⁵ B. Bruce και M. Hogan, “The disappearance of technology: Toward an ecological model of literacy”, στο *Handbook of Literacy and Technology: Transformations in a Post-typographic World*, στο Reinking D., McKenna M., Laddo L., Kieffer R. (επιμ.), Hillsdale NJ, Erlbaum, 1998, 269-281 (στο εξής: Bruce και Hogan 1998). Επίσης, B. Cope και M. Kalantzis, *Multiliteracies. Literacy Learning and the design of social futures*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2000. (στο εξής: Cope και Kalantzis 2000).

Το πώς, πότε και το γιατί μιας επιλογής

Αν μελετήσουμε τα εκπαιδευτικά σενάρια που αφορούν τη διδασκαλία της λογοτεχνίας, αξιοποιούν τις ΤΠΕ και βρίσκονται αναρτημένα σε αγγλόφωνους και ελληνόφωνους εκπαιδευτικούς κόμβους, οδηγούμαστε στους ακόλουθους συλλογισμούς²⁶:

Αλλαγή στάσεων και όχι δεξιοτήτων

Από την εξέταση των αγγλόφωνων και των ελληνόφωνων εκπαιδευτικών κόμβων και των οικείων σεναρίων για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας, τεκμαίρεται ότι η χρήση καινοτόμων εργαλείων δε συνεπάγεται αντίστοιχη καινοτόμο προσέγγιση της διδασκαλίας. Αντιθέτως, εντοπίζονται αρκετές περιπτώσεις εκπαιδευτικών κόμβων και εκπαιδευτικών σεναρίων, στα οποία η χρήση της τεχνολογίας λειτουργεί άκρως συντηρητικά, σχεδόν οπισθοδρομικά. Στις περιπτώσεις αυτές, η τεχνολογία δίνει το πρόσχημα, ενίοτε το άλλοθι, για φυγόκεντρες αναγνώσεις, οι οποίες χρησιμοποιούν το λογοτεχνικό κείμενο ως πρόσχημα και αφορμή: το κέντρο του μαθήματος μετακινείται στο ιστορικοκοινωνικό περιεχόμενο ή στο γραμματολογικό πλαίσιο, το νόημα του κειμένου σμικρύνεται και μονοδρομείται, οι αμφισημίες απαλείφονται. Η εικόνα και ο ήχος αντί να πολλαπλασιάζουν τους αναπαραστατικούς κώδικες του έργου και να συνομιλούν με το κείμενο, το εικονοποιούν, περιορίζοντας τη δυναμική δραστηριότητά του. Με βάση τα παραπάνω, γίνεται φανερό πως αυτό που προϋποτίθεται για μια ανανεωτική προσέγγιση του αντικειμένου δεν είναι η αλλαγή δεξιοτήτων εκπαιδευτικών και μαθητών, αλλά, κυρίως, η αλλαγή στάσεων.

Προσαρμογή των τεχνολογικών εργαλείων στο παραδοσιακό δασκαλοκεντρικό μοντέλο

Παρά το γεγονός ότι, όπως διαφαίνεται και από τις διδακτικές προτάσεις, η χρήση των ΤΠΕ συνδέεται άμεσα με το μαθητοκεντρικό μοντέλο και την εποικοδομητική μάθηση, σε αρκετές περιπτώσεις γίνεται φανερή, τόσο από τα φύλλα εργασίας όσο και από τις προτεινόμενες δραστηριότητες και τα βήματα της διδασκαλίας, η τάση των εκπαιδευτικών να προσαρμόσουν τις ΤΠΕ στο παραδοσιακό δασκαλοκεντρι-

---

²⁶ Για την καταλογογράφηση, παρουσίαση και κριτική των διδακτικών προτάσεων που αφορούν το μάθημα της λογοτεχνίας και βρίσκονται αναρτημένα σε αγγλόφωνους και ελληνόφωνους εκπαιδευτικούς κόμβους, βλ. Σ. Νικολαΐδου, *Η χρήση των Τεχνολογιών της πληροφορίας και της επικοινωνίας για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας στον πρώτο κύκλο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η αγγλοσαξωνική και η ελληνική εμπειρία*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, 2008.

κό μοντέλο. Αυτό αποδεικνύει: α) ότι το συγκεκριμένο μοντέλο είναι ακόμα ισχυρό – κυρίως αλλά όχι μόνο– στην ελληνική εκπαιδευτική πρακτική, β) ότι η τεχνολογία είναι ουδέτερη όσον αφορά την εκπαιδευτική ιδεολογία και την παιδαγωγική πράξη. Η χρήση των ΤΠΕ στη διδασκαλία δε συνεπάγεται αλλαγή στάσης για τους εκπαιδευτικούς ούτε αυτόματη εισαγωγή καινοτομιών. Το αντίθετο. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί προς επίρρωση παραδοσιακών διδακτικών μοντέλων και παιδαγωγικών αντιλήψεων. Ο ισχυρός ρυθμιστικός ρόλος του διδάσκοντα παραμένει, σε πολλά σενάρια, σταθερός.

Διαδίκτυο: πολυτροπικό ως μέσο, μονοτροπικό ως διδακτική προσέγγιση

Μια πολυτροπική προσέγγιση της διδασκαλίας του αντικειμένου, θα εστίαζε στην πολυτροπική παρουσίαση του λογοτεχνικού έργου και στη διδακτική αξιοποίηση άλλων σημειωτικών συστημάτων, πέραν του γλωσσικού.²⁷ Η εξέταση των σεναρίων διδασκαλίας μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, ακόμα και στις περιπτώσεις κατά τις οποίες έχουμε πολυτροπική παρουσίαση και προσέγγιση του λογοτεχνικού έργου, τα εκπαιδευτικά σενάρια παραμένουν μονοτροπικά ως προς την εστίαση της ανάγνωσης. Η λογοτεχνία αποτελεί μάθημα λογοκεντρικό στον πυρήνα του, με αποτέλεσμα η έμφαση να δίνεται σχεδόν αποκλειστικά στη γλώσσα. Ακόμα και όταν η παρουσίαση του λογοτεχνικού κειμένου οργανώνεται μέσα από τη συνύπαρξη διαφορετικών σημειωτικών συστημάτων, δεν εξετάζεται το διαφορετικό σημασιακό φορτίο, το οποίο ο κάθε τρόπος συνεισφέρει στην πολυτροπική εκδοχή του λογοτεχνικού έργου.

Ο λογοκεντρικός πυρήνας του μαθήματος ανέγγιχτος από τις ΤΠΕ

Ο ισχυρός λογοκεντρικός πυρήνας του μαθήματος είναι και ο βασικός λόγος, εξαιτίας του οποίου οι ΤΠΕ χρησιμοποιούνται κυρίως ως δόλωμα ή άρτυμα και λιγότερο ως συστατικό στοιχείο της διδασκαλίας. Έτσι λοιπόν, σε αρκετά σενάρια, η λογοκεντρική διδασκαλία ολοκληρώνεται στη σχολική τάξη και στη συνέχεια αρτύνεται με τις ΤΠΕ στο εργαστήριο των υπολογιστών. Έτσι, οι ΤΠΕ δεν συνεισφέρουν σε ένα νέο τρόπο πρόσληψης και ανάγνωσης της λογοτεχνίας, αλλά χρησιμοποιούνται κυρίως ως πηγή άντλησης πληροφοριών και ως εποπτικό υλικό για ένα λογοτεχνικό κείμενο, το οποίο έχει ήδη διδαχθεί στην τάξη, στο πλαίσιο της παραδοσιακής διδασκα-

---

²⁷ G. Kress και T. van Leeuwen, *Multimodal Discourse*, Λονδίνο, Arnold, 2001.

λίας.

Ευκαιριακή διδασκαλία, στην ώρα του Αναλυτικού Προγράμματος

Η χρήση των ΤΠΕ στη διδασκαλία της λογοτεχνίας, κυρίως όσον αφορά τα ελληνόφωνα σενάρια διδασκαλίας αλλά όχι μόνο, γίνεται σε μεγάλο βαθμό ευκαιρικά και επιχειρείται στην ώρα του ΑΠ, όταν περισσεύει χρόνος από το σχολικό πρόγραμμα. Με τον τρόπο αυτό, η χρήση των ΤΠΕ μένει μετέωρη, ασυνεχής και χωρίς παιδαγωγικό ή επιστημονικό σαφή στόχο. Όμως η τεχνολογία δεν είναι απλό άρτυμα ή δόλωμα της διδασκαλίας, όπως συχνά παρουσιάζεται στα διδακτικά σενάρια, αλλά ένα μέσο για την πρόσληψη του πολυτροπικού χαρακτήρα της λογοτεχνίας, ένα μέσο για διάβασμα και (δημιουργικό) γράψιμο, δηλαδή ένα μέσο γραμματισμού.²⁸ Η νέα κειμενική και επικοινωνιακή πραγματικότητα που δημιουργήθηκε με τη χρήση των ΤΠΕ δεν μπορεί να μένει εκτός της συστηματικής και κριτικής προσέγγισής της στο πλαίσιο της σχολικής εκπαίδευσης.²⁹ Στο πλαίσιο αυτό, κάθε διδακτικό σενάριο δε θα αποτελεί ξεκομμένη επιστημονικώς και παιδαγωγικώς πρόταση, η οποία αναπτύσσεται στη μεθόριο του ΠΣ και εφαρμόζεται περιστασιακά, αλλά ένα μέρος ενός ευρύτερου παιδαγωγικού σχεδίου, το οποίο αξιοποιεί τις ΤΠΕ για τον λογοτεχνικό γραμματισμό των μαθητών.

Πρόταση

Η χρήση των ΤΠΕ στη διδασκαλία της λογοτεχνίας δημιουργεί προσδοκίες για μια καινοτόμα, πιο συμμετοχική, θεσμική ανάγνωση των λογοτεχνικών κειμένων στη σχολική τάξη, οι οποίες τις πιο πολλές φορές, όπως διαπιστώθηκε, δεν εκπληρώ-

---

²⁸ O J. Lemke, "Metamedia literacy: Transforming meanings and media", στο D. Reinking, M. McKenna, L. Laddo, R. Kieffer (επιμ.), *Handbook of literacy and technology: Transformations in a post-typographic world*, NJ, Erlbaum, 1998, 269-281, αποκαλεί αυτού του είδους το γραμματισμό «πληροφορικό γραμματισμό» (informatic literacies) και σημειώνει τη σημασία του για τον πολίτη του 21^{ου} αιώνα. Οι C. Lankshear, I. Snyder, B. Green, *Teachers and technoliteracy. Managing literacy, technology and learning in schools*, Σύδνεϊ, Allen & Unwin, 2000, καθώς και η C. Selfe, *Technology and literacy in the twenty-first century. The importance of paying attention*, Carbondale and Edwardsville, Southern Illinois University Press, 1999 προτείνουν τον όρο «τεχνολογικός γραμματισμός».

²⁹ Η ευρύτατη διάδοση του τεχνολογικού γραμματισμού στη σύγχρονη τεχνολογικώς προσανατολισμένη κοινωνία δεν μπορεί να αγνοηθεί από το σχολείο. Βλ. Bruce και Hogan 2000, επίσης Β. Core και M. Kalatzis 2000. Για τον κριτικό τεχνολογικό γραμματισμό στα δεδομένα του ελληνικού σχολείου, βλ. Δ. Κουτσογιάννης «Τεχνολογίες της πληροφορικής και επικοινωνίας και διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας: από το εκπαιδευτικό λογισμικό στον κριτικό τεχνολογικό γραμματισμό», στο Χ. Κυνηγός και Ε. Δημαράκη (επιμ.), *Νοητικά Εργαλεία και Πληροφοριακά Μέσα: Παιδαγωγική Αξιοποίηση της Σύγχρονης Τεχνολογίας για τη μετεξέλιξη της Εκπαιδευτικής Πρακτικής*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 2002, 393-420.

νονται. Αυτό οφείλεται στη φυσική τάση των διδασκόντων να προσαρμόζουν τα εργαλεία της διδασκαλίας, ακόμα και αυτά που θεωρούνται σχετικώς πρωτοποριακά, σε ένα είδος «γραφειοκρατικής»³⁰ προσέγγισης, η οποία τους είναι περισσότερο οικεία. Όμως οι ΤΠΕ μπορούν να αξιοποιηθούν για τη διδασκαλία του μαθήματος έτσι, ώστε να αναδειχθούν συστατικά χαρακτηριστικά του λογοτεχνικού κειμένου, τα οποία συχνά παραγνωρίζονται ή, ακόμα χειρότερα, αφαλατώνονται, όταν εξετάζονται με στενά φιλολογικό τρόπο.

Αξιοποίηση του επεξεργαστή για τη δημιουργική γραφή

Η χρήση των νέων επικοινωνιακών τεχνολογιών για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας θα μπορούσε, αντί να εκτρέπεται στην αναζήτηση πληροφοριών και στην ανασύσταση του περικειμενικού πλαισίου του έργου, να αξιοποιείται για τη δημιουργική γραφή, δηλαδή για την ερασιτεχνική ανάπτυξη του λογοτεχνικού κειμένου. Η αναγνωστική και διδακτική αυτή τακτική δεν έχει στόχο την κατασκευή υψηλής λογοτεχνίας ή τη μετατροπή των μαθητών σε συγγραφείς –κάθε άλλο. Τα μαθητικά κατασκευάσματα ασφαλώς θα υπολείπονται, σε σύγκριση με τη λογοτεχνικό κείμενο ή το λογοτεχνικό ύφος, το οποίο αποτελεί τη συγγραφική αφορμή. Όμως η δημιουργική γραφή,³¹ ιδιαίτερα η δημιουργική γραφή που αξιοποιεί τον επεξεργαστή, συνεπώς οργανώνει τις πολλαπλές εκδοχές του κειμένου, αναδεικνύει τη ρευστότητά του, αποκαλύπτει με διαφάνεια τη συγγραφική διαδικασία και τη συγγραφική μηχανή και ευνοεί την αποστασιοποίηση του συγγραφέα από το κείμενό του μέσω της οθόνης, διδάσκει πολλά και σημαντικά πράγματα για τη λογοτεχνία, την κατασκευή και τη λειτουργία της, στους μαθητές.

Αξιοποίηση του επεξεργαστή για την ανάδειξη του παιγνιώδους χαρακτήρα της λογοτεχνίας αλλά και του παιγνιώδους χαρακτήρα της διδασκαλίας της

Η λογοτεχνία είναι η μόνη από τις τέχνες που χρησιμοποιεί τόσο κοινόχρηστο υλικό: τη γλώσσα. Η σεμνοπρεπής και σοβαροφανής προσέγγιση της λογοτεχνίας στερεί από το αντικείμενο ένα βασικό χαρακτηριστικό της φόρμας του αλλά και της πρόσληψής του, το χαρακτηριστικό του παιγνίου. Ο επεξεργαστής και η ρευστή μορ-

---

³⁰Για τον όρο βλ. Μ. Σουλιώτης *Αλφαβητάριο για την ποίηση*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Γ. Δεδούση, 1995, κεφάλαιο «Η Γραφειοκρατική και η συμμετοχική προσέγγιση (ή: αυταρχική και φιλελεύθερη)», 32-35 (στο εξής: Σουλιώτης 1995).

³¹ Σουλιώτης 1995.

φή που χαρίζει στο λογοτεχνικό κείμενο προσφέρεται για την ανάδειξη του παιγνιώδους χαρακτήρα της λογοτεχνίας. Αντικαταστάσεις λέξεων στο συνταγματικό ή τον παραδειγματικό άξονα, καταστροφή και επανασυναρμολόγηση της δομής του κειμένου, χρωματισμός λέξεων κ.ά.π. μπορούν να καταδείξουν ότι η λογοτεχνία είναι ένα lego που κατασκευάζεται με οικεία υλικά. Όσο ανακατασκευάζει κανείς αυτό το lego, όσο παίζει με τις πολλαπλές εκδοχές και δυνατότητές του, τόσο καλύτερα κατανοεί τους μηχανισμούς κατασκευής και λειτουργίας της λογοτεχνίας. Με τον τρόπο αυτό, οι μαθητές αντιλαμβάνονται τις τεχνικές κατασκευής του λογοτεχνικού νοήματος και τη δραστικότητα της λογοτεχνικής γλώσσας.

Αξιοποίηση των πολυμέσων για την κατασκευή πολυτροπικών λογοτεχνικών κειμένων

Η γλώσσα της λογοτεχνίας είναι παμφάγα. Ως γλωσσικό σύστημα καταβροχθίζει και περιέχει όλους τους άλλους σημειωτικούς τρόπους (οπτικό, ακουστικό, κιναισθητικό κ.τ.λ.). Η χρήση των πολυμέσων βοηθά στη μεταφορά των γλωσσικών τρόπων του λογοτεχνικού κειμένου σε άλλους σημειωτικούς τρόπους, καταδεικνύει τη δραστικότητα της λογοτεχνικής γλώσσας και αναδεικνύει το ολιστικό μοντέλο πρόσληψης και παράστασης του κόσμου, το οποίο κατασκευάζει η λογοτεχνία. Όχι μόνο αυτό: λειτουργεί παιγνιωδώς και την ίδια στιγμή διδακτικά, καθώς ξεβιδώνει τη λογοτεχνική μηχανή και μεταφέρει τις τεχνικές και τα γλωσσικά τεχνάσματά της στις τεχνικές και τα τεχνάσματα άλλων μέσων, οπτικοακουστικών, τα οποία συνομιλούν με το λογοτεχνικό κείμενο. Στην περίπτωση αυτή, ελλοχεύει ο κίνδυνος της εικονογράφησης του κειμένου και της σμίκρυνσης του πολύσημου, ρευστού, λογοτεχνικού νοήματος. Παρά ταύτα, η πολυμεσική παρουσίαση του λογοτεχνικού έργου από τους μαθητές –ή από ειδήμονες με στόχο τη σχολική ανάλυση– αναδεικνύει πτυχές της εικονοποιίας, της μουσικότητας, της φωνητικής απόδοσης του λογοτεχνικού κειμένου, αλλά και τον εσωτερικό του ρυθμό, με τον πλέον έκτυπο τρόπο.

Υπερκείμενο: μια νέα μορφή οργάνωσης και παράστασης του λογοτεχνικού κειμένου

Το γεγονός ότι οι μαθητές είναι συνήθως περισσότερο τεχνολογικώς γραμματισμένοι, σε σύγκριση με τους φιλολόγους τους, ενισχύει την τεχνοφοβία των δευτέρων και αρκετά συχνά τους αποτρέπει από τη χρήση ψηφιακών μέσων στη διδασκαλία. Όμως η μεγάλη εξοικείωση των μαθητών με την τεχνολογία μπορεί να αξιοποιηθεί στο μάθημα. Ο φιλόλογος δεν είναι απαραίτητο να έχει γνώσεις τεχνικού, για να

προτείνει χρήση της τεχνολογίας. Μπορεί να συνεργαστεί με το διδάσκοντα της πληροφορικής ή να παραπέμψει, κατόπιν συνεννόησης, σε αυτόν τους μαθητές του για τεχνική υποστήριξη.

Η μεταγραφή ενός συμβατικού λογοτεχνικού κειμένου από έντυπη μορφή σε υπερκειμενική θέτει ορισμένα βασικά ζητήματα. Καθώς η σειριακή ανάπτυξη του λογοτεχνικού κειμένου χάνεται στην υπερκειμενική διάταξη του λόγου, οι μαθητές θα πρέπει να αποφασίσουν την αναδιοργάνωση της αφηγηματικής δομής έτσι, ώστε να δημιουργηθεί ένα ελαστικό και πολυεπίπεδο υπερκείμενο.

Παρατηρούμε ότι η χρήση της τεχνολογίας μπορεί να μεταστραφεί από την ανασύσταση του ιστορικοκοινωνικού πλαισίου παραγωγής του λογοτεχνικού έργου, το οποίο απαντά στα οικεία αγγλόφωνα και ελληνόφωνα διδακτικά σενάρια, στην κατάδειξη του μηχανισμού της συγγραφής και της οργάνωσης του αφηγηματικού λόγου, στην αξιοποίηση των γλωσσικών τεχνασμάτων και του αφηγηματικού δόλου έτσι, ώστε η διδασκαλία της λογοτεχνίας να πραγματοποιείται σε ένα συμμετοχικό πλαίσιο, με φιλελεύθερο τρόπο, με στόχο όχι μόνο την πρόσληψη αλλά και την παραγωγή λογοτεχνικού κειμένου.

*Συγχρονική και ασύγχρονη επικοινωνία, ηλεκτρονικά ημερολόγια ανάγνωσης (blogs):
τρόποι κατασκευής εικονικών αναγνωστικών κοινοτήτων των μαθητών*

Σχεδόν όλα τα σενάρια διδασκαλίας του μαθήματος παραγνωρίζουν μια βασική δυνατότητα, την οποία προσφέρει η χρήση της τεχνολογίας: την ενίσχυση της επικοινωνίας σε σχολικό, διασχολικό και εξωσχολικό επίπεδο. Το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, η δυνατότητα συγχρονικής επικοινωνίας αλλά και η δυνατότητα δημιουργίας από τους μαθητές ιστολογίου ανάγνωσης (blog) μπορούν, με την κατάλληλη καθοδήγηση και ενίσχυση από τον διδάσκοντα, να οδηγήσουν στην ανάπτυξη εικονικών αναγνωστικών κοινοτήτων. Με τον τρόπο αυτό, η συζήτηση των μαθητών για τη λογοτεχνία, δε γίνεται ευκαιριακά ή μόνο στο πλαίσιο του συγκεκριμένου μαθήματος, αλλά απλώνεται στο χώρο και στο χρόνο. Η δυνατότητα δημοσίευσης της αναγνωστικής αντίδρασης ή των συγγραφικών πονημάτων των μαθητών, τα οποία γράφονται στα χνάρια δοσμένων λογοτεχνικών έργων, χαρίζουν στα μαθητικά κείμενα επικοινωνιακό στόχο και επικοινωνιακή προοπτική, ενισχύοντας τη γλωσσική φρεσκάδα τους. Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι εκπαιδεύουν τους μαθητές και στους δυο ρό-

λους, αυτόν του συγγραφέα και αυτόν του αναγνώστη, εναλλάξ, προσφέροντας και στους δύο αυτούς ρόλους δημόσια έκφραση.

Το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο μπορεί επίσης να αξιοποιηθεί και για την επαφή των μαθητών με σύγχρονους λογοτέχνες.

Η πρόταση για μια καινοτόμα, πιο ουσιαστική και πιο συμμετοχική αξιοποίηση των ΤΠΕ για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας μεταφέρει το κέντρο βάρους του μαθήματος από την ανασύσταση του γραμματολογικού πλαισίου και τη φιλολογική προσέγγιση του λογοτεχνικού κειμένου στη δημιουργική γραφή, με την αξιοποίηση του επεξεργαστή. Στο επιλογικό τμήμα της παρούσας μελέτης, προτείνεται η αξιοποίηση του επεξεργαστή για λεκτικά και δομικά παίγνια, τα οποία αναδεικνύουν τους τρόπους κατασκευής του λογοτεχνικού νοήματος. Επίσης προτείνεται η χρήση των πολυμέσων για την κατασκευή πολυτροπικών λογοτεχνικών κειμένων, καθώς και η αναμόρφωση του λογοτεχνικού κειμένου, με βάση τη νέα υπερκειμενική δομή. Τέλος, προτείνεται η αξιοποίηση της ισχυρής επικοινωνιακής δυνατότητας της τεχνολογίας, η οποία μένει σχεδόν ανεκμετάλλευτη σε όλα τα διδακτικά σενάρια, αγγλόφωνα και ελληνόφωνα. Με τον τρόπο αυτό, δημιουργείται μια εικονική μαθητική αναγνωστική κοινότητα, η οποία δημοσιεύει φιλολογικά και λογοτεχνικά κείμενα στον παγκόσμιο ιστό. Οι μαθητές εμπλέκονται σε αυθεντικές συνθήκες επικοινωνίας, παράγουν τόσο ως αναγνώστες όσο και ως δοκιμαζόμενοι συγγραφείς γλωσσικό υλικό και επικοινωνούν μεταξύ τους, έξω από τον περιορισμένο σχολικό χώρο και χρόνο, με κοινό αντικείμενο συζήτησης τη λογοτεχνία.

Συμπερασματικά, αν προσεγγίσουμε τη λογοτεχνία με λιγότερες αγκυλώσεις και περισσότερη παιγνιώδη ορμή, αν παραγκωνίσουμε τη φιλολογική σοβαροφάνεια, η οποία εκπορεύεται τις περισσότερες φορές από αναγνωστική αμηχανία, αν προσανατολιστούμε στην αναγνωστική απόλαυση και όχι στη φιλολογική διδαχή, τότε πιθανόν η τεχνολογία να χρησιμοποιηθεί ως γκάτζι και όχι ως φρένο σ' αυτήν την ιδιότυπη θεσμική ανάγνωση των λογοτεχνικών κειμένων, η οποία πραγματοποιείται στη σχολική τάξη, κεκλεισμένων των θυρών.

ΑΠΟ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΣΤΗ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΠΡΑΞΗ

Στην [Ενότητα V, Κεφάλαιο 4.1](#) «ΤΠΕ και Λογοτεχνία: Από τη θεωρία στη διδακτική πράξη», παρατίθενται διδακτικές προτάσεις για την αξιοποίηση των Τεχνολογιών της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας στη διδασκαλία της λογοτεχνίας,

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αποστολίδου, Β. και Χοντολίδου, Ε. (επιμ.), *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*, Αθήνα, Τυπωθήτω Γ. Δαρδανός, 2002
- Γιακουμάτου, Μ-Τ. και Νικολαΐδου, Σ., «Η λογοτεχνία μπροστά στην πρόκληση του διαδικτύου. Μια μελέτη της αναγνωστικής συμπεριφοράς του κοινού απέναντι σε ένα λογοτεχνικό υπερκείμενο», στο Κατσίκη-Γκίβαλου Α. (επιμ.), *Πρακτικά Γ' Πανελληνίου συνεδρίου «Η λογοτεχνία σήμερα: όψεις, αναθεωρήσεις, προοπτικές»*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, 745-751
- Γιακουμάτου, Τ., «Η λογοτεχνία μεταναστεύει στο διαδίκτυο: ανοιχτά ερωτήματα και νέα δεδομένα», στο Δημητρακοπούλου Α. (επιμ.), *Πρακτικά 3ου Πανελληνίου συνεδρίου "Οι τεχνολογίες της πληροφορίας και της επικοινωνίας στην εκπαίδευση"*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος, 2002, τόμος Β', 180-189.
- Δημητρούλια, Τ., «Λογοτεχνικές σπουδές και νέες τεχνολογίες. Η τυχαία συνάντηση μιας ραπτομηχανής και μιας ομπρέλας σε ένα χειρουργικό τραπέζι», *Κριτική*, 9, 2005, 30-47
- Κουτσογιάννης, Δ., «Τεχνολογίες της πληροφορικής και επικοινωνίας και διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας: από το εκπαιδευτικό λογισμικό στον κριτικό τεχνολογισμό», στο Κυνηγός Χ. και Ε. Δημαράκη Ε. (επιμ.), *Νοητικά Εργαλεία και Πληροφοριακά Μέσα: Παιδαγωγική Αξιοποίηση της Σύγχρονης Τεχνολογίας για τη μετεξέλιξη της Εκπαιδευτικής Πρακτικής*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 2002, 393-420.
- Κουτσογιάννης, Δ., «Εισαγωγή. Ηλεκτρονικοί υπολογιστές και γλωσσική διδασκαλία. Πτυχές μιας πολύπλευρης πραγματικότητας», στο Δ. Κουτσογιάννης (επιμ.), *Πληροφορική-επικοινωνιακή τεχνολογία και γλωσσική αγωγή: η διεθνής εμπειρία*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2001, 17-30
- Μούτσιος, Σ., «Ο μετασχηματισμός της υποχρεωτικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Αγγλία», στο Ν.Π. Τερζής, *Το Γυμνάσιο ως βαθμίδα της υποχρεωτικής εκπαίδευσης: κριτική απογραφή και συγκριτική έρευνα*, Θεσσαλονίκη, εκδ. οίκος Αδελφών Κυριακίδη, 2006, 231-247
- Νικολαΐδου, Σ., *Λογοτεχνία και Νέες Τεχνολογίες. Από τη θεωρία στη διδακτική πράξη*, Αθήνα, Κέδρος, 2008 (υπό έκδοση)
- Νικολαΐδου, Σ. *Η χρήση των ΤΠΕ για τη διδασκαλία της λογοτεχνίας στον πρώτο κύκλο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η αγγλοσαξωνική και η ελληνική εμπειρία*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, 2008
- Νικολαΐδου, Σ. και Γιακουμάτου, Τ., *Διαδίκτυο και διδασκαλία*, Κέδρος, 2001
- Ομάδα Έρευνας για τη Διδασκαλία της Λογοτεχνίας, *Διαβάζοντας Λογοτεχνία στο σχολείο... Μια νέα πρόταση διδασκαλίας*, Αποστολίδου Β., Καπλάνη Β., Χοντολίδου, Ε. (επιμ.), Αθήνα, Τυπωθήτω Γ. Δαρδανός, 2002
- Σουλιώτης, Μ., «Διδακτόν η λογοτεχνία:» *Παιδαριώδη*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000, 93-98
- Σουλιώτης, Μ. *Αλφαβητάριο για την ποίηση*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Γ. Δεδούση, 1995
- Χοντολίδου, Ε., «Εισαγωγή στην έννοια της πολυτροπικότητας», *Γλωσσικός υπολογιστής*, 1, 1999, 115-117

- Butler, W., «Γραπτός λόγος και συνεργατική μάθηση στο ολοκληρωμένο περιβάλλον παραγωγής γραπτού λόγου Daedalus», Δ. Κουτσογιάννης (επιμ.), *Πληροφορική-επικοινωνιακή τεχνολογία και γλωσσική αγωγή: η διεθνής εμπειρία*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 259-272
- Bolter, J.D., *Οι μεταμορφώσεις της γραφής. Υπολογιστές, υπερκείμενο και μεταμορφώσεις της τυπογραφίας*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2006
- Cortasar, H., *Το Κουτσό*, Αθήνα, Εξάντας, 1988
- Eco, U., «Ο Η/Υ λειτουργεί σαν τις φράσεις του Προυστ. Είναι πνευματώδης αλλά και αποχαυνώνει», *Γλώσσα Πολύτροπος*, 1, 1997, 25-32
- Joyce, J., *Οδυσσέας*, μετάφραση: Α. Καψάσκης, Αθήνα, Κέδρος, 1990
- Kernan, A., *Ο θάνατος της λογοτεχνίας*, Αθήνα, Νεφέλη, 2001
- Sagan, F., Bazin, H., Djian, P., «Σύγχρονοι Γάλλοι συγγραφείς: Πένα, υπολογιστής ή γραφομηχανή», *Γλώσσα Πολύτροπος*, 1, 1997, 33-36;

Ξενόγλωσση

- Ann, M., *Visual Intelligence: Perception, Image and Manipulation in Visual Communication*, Albany NY, State University of NY Press, 1997
- Bakker, E., "Homer, hypertext and the web of myth", στο Schaefer U. (επιμ.), *Varieties and Consequences of Literacy and Orality: Papers in honor of Franz H. Bäuml at his 75th Birthday*, Tübingen, Narr, 1999
- Becker, H.J., *Internet Use by Teachers: Conditions of Professional Use and Teacher-Directed Student Use*, Teaching Learning and Computing: 1998 National Survey, Report #1, Center for Research on Information Technology and Organizations, Irvine, The University of California, Irvine and The University of Minnesota, 1999
- Becker, H.J., Ravitz, J.L. και Wong, Y., *Teacher and Teacher-Directed Student Use of Computers and Software*, Teaching, Learning and Computing: 1998 National Survey, Report #3, Irvine, The University of California, 1999
- Birkets, S., *The Gutenberg Elegies: The fate of reading in an Electronic Age*, Λονδίνο, Faber, 1995
- Bloom, H., *How to read and why*, Νέα Υόρκη, Scribner, 2000
- Bruce, B. και Hogan, M., "The disappearance of technology: Toward an ecological model of literacy", στο *Handbook of Literacy and Technology: Transformations in a Post-typographic World*, στο Reinking D., McKenna M., Laddo L., Kieffer R. (επιμ.), Hillsdale NJ, Erlbaum, 1998, 269-281
- Bush, V., "As we may think", στο Nyce J.M. και Kahn P.(επιμ.), *From Memex to hypertext*, Βοστώνη, Academic Press, 1991, 85-100
- Cope, B. και Kalantzis M. (επιμ.), *Multiliteracies, Literacy learning and the design of social futures*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2000
Βλ. New London Group
- Cox, M.J., Preston, C. και Cox, K., "What Factors Support or Prevent Teachers from Using ICT in their Classrooms?" Paper presented at the *British Educational Research Association Annual Conference*, University of Sussex at Brighton, 2-5 Σεπτεμβρίου 1999
- diSessa, A., "What will it mean to be educated in 2020?", *Technology and education: Looking towards 2020*, στο Nickerson R. και Zodiades P. (επιμ.), Hillsdale, Erlbaum, 1988
- Dixon, J., *Growth through English: Set in the Perspective of the Seventies*, Yorkshire, Oxford University Press, 1975.
- Douglas, J.Y., *The end of books –or books without end?: Reading interactive narratives*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 2000, 99-100
- Gee, J.P., "New people in new worlds: Networks, the new capitalism and schools", στο Cope B. και Kalantzis M. (επιμ.), *Multiliteracies. Literacy learning and the design of social futures*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2000, 43-68
- Joyce, M., *Afternoon* (λογισμικό), Watertown, MA, Eastgate Press, 1987

- Kress, G και van Leeuwen, T., *Multimodal Discourse*, Λονδίνο, Arnold, 2001
- Kress, G.R., “Visual and verbal modes of representation in electronically mediated communication: the potentials of new forms of text”, Snyder I. (επιμ.). *Page to Screen, Taking literacy into electronic era*, Σύδνεϊ, Allen & Unwin, 1997
- Kress, G.R και van Leeuwen, T., *Reading images: the grammar of visual design*, Λονδίνο, Routledge, 1996
- Landow, G. P. και Delany, P. (επιμ.), *The Digital Word: Text-Based Computing in the Humanities*, Cambridge Massachusetts, MIT Press, 1993
- Landow, G.P., *Hypertext: The convergence of contemporary critical theory and technology*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1992
- Lankshear, C., Snyder I., Green B., *Teachers and technoliteracy. Managing literacy, technology and learning in schools*, Σύδνεϊ, Allen & Unwin, 2000.
- Lemke, J.L., “Travels in Hypermodality”, στο Gregory M. και Fries P. (επιμ.), *Discourse in Society: Functional Perspectives*, Norwood NJ, Ablex Publishing, 2001, 85-114
- Lemke, J., “Metamedia literacy: Transforming meanings and media”, στο Reinking D., McKenna M., Laddo L., Kieffer R. (επιμ.), *Handbook of literacy and technology: Transformations in a post-typographic world*, New Jersey, Erlbaum, 1998, 269-281
- Lemke, J., “Cultural Dynamics and Virtual Culture”. *The Electronic Journal on Virtual Culture* 2(1), 1994, 270-279
- Nelson, T., “Opening Hypertext: A Memoir”, στο Tuman M.C. (επιμ.). *Literacy online: The (Promise and Peril) of Reading and Writing with Computers*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1992
- Nelson, T., *Computer Lib / Dream Machines: New Freedoms Though Computer Screens-a Minority Report*. Chicago, Hugo’s Book Service, 1974
- Pelgrum, W.J., “Obstacles to the intergration of ICT in education: results from a worldwide educational assessment”, *Computers & Education*, 37, 2001, 163-178
- Pelgrum, W. και Plomp, T. (επιμ.), *The IEA study of Computers in Education: Implementation of an Innovation in 21 Educational Systems*, Οξφόρδη, Pergamon Press, 1993
- Postman, N., *Using ourselves to death*, Νέα Υόρκη, Viking Penguin, 1985
- Pynchon, T., *Gravity’s Rainbow*, Νέα Υόρκη, Penguin, 1995
- Pynchon, T., V, Λονδίνο, Jonathan Cape, 1963
- Rollason, C., «Borges’ “Library of Babel” and the Internet», *Indian Journal of World Literature and Culture*, Καλκούτα, Ινδία, Vol.1.1 (January-June 2004), 117-120
- Salomon, G., “Styling Novel Learning Environments as Patterns of Change”, στο Vosniadou S. et al. (επιμ.), *International Perspectives on the design of Technology-Supported Learning Environments*, Mahwah, Lawrence ERLBAUM Associates, 1996
- Salomon, G. και Perkins, D., “Learning in Wonderland: what do computers really offer education?”, στο Kerr S.T. (επιμ.), *Technology and the future of schooling. 95th yearbook of the national society for the study of education*, part II, Σικάγο, The University of Chicago Press, 1996, 11-130.
- Sarason, S.B., *The Culture of School and the Problem of Change*, Βοστώνη, Allyn and Bacon, 1982
- Sassón-Henry, P., *Borges 2.0: From Text to Virtual Worlds*, Νέα Υόρκη, Peter Lang Publishing Group, 2007
- Selfe, C., *Technology and literacy in the twenty-first century. The importance of paying attention*, Carbondale and Edwardsville, Southern Illinois University Press, 1999
- Sterne, L., *The life and opinions of Tristram Shandy, gentleman*, στο Watt I. (επιμ.), Βοστώνη, Houghton Mifflin, 1965